

Magánhangzók elisiója a tiszaháti és ugocsai nyelvjárásban.

Magánhangzó-elisio rendszerint két magánhangzó érintkezése alkalmával jön létre. Némely nyelvjárásunk ilyen helyzetben bizonyos esetekben vagy az első vagy a második hangzót a kiejtésben kiveti.

Az érintkező magánhangzók helyzetükre nézve lehetnek egy szó határán belül (*krassai, ricsei, kiáltoz*) vagy pedig két külön szó érintkező határán (*Varga Andris, ki a tömlőc, pipája is van*). Mivel a tapasztalat azt mutatja, hogy az összetett szók is ez utóbbi helyzet elisio-törvénye alá tartoznak, elisio tekintetében az összetételeket is (*kiereszt, gazdasszony, beleesett*) az utóbbi kategóriába kell soroznunk.

Az elisio jelensége a szamosháti nyelvjárásban is megvan, de már pusztulófélben. A szamosháti nyelvjárás északi szomszédaiban: a Tiszaháton és Ugocsában azonban ottani tanulmányutaim alkalmával (1909-től 1914-ig) még nagyon jól megfigyelhettem a magánhangzó-kivetés jelenségét. E jelenség fő vonala Szatmár és Bereg megye közt a Tisza folyó. A Tisza itteni két partján levő községekben van az a nyelvjárás, melyet BALASSA alsószamosi nyelvjárásnak nevez (A magyar nyelvjárások osztályozása 68—9. l.), mert csak a Tisza és Szamos összesögellésénél néhány községből állott rendelkezésére egy-két szószavú adalék.¹ Az elisio jelensége e nyelvjárásban főként a Tisza két partján (Szatmárban és Beregben) levő községekre korlátozódik. Déli határa Szatmárban az a vonal, melybe Nagydobos, Panyola, Kömöröd, Fülesd, Botpalád, Ricse és Nagyhodos esik. E vonaltól délre a szamosháti nyelvjárásban már kipusztulófélben találjuk az elisiót. A magánhangzó-kivetés jelensége a Tiszaháttól keletre tovább folytatódik az egyéb sajátosságok miatt külön nyelvjárásnak tekintendő ugocsai nyelvjárásban. Déli határa Ugocsában Fertőszalmás, Halmi, Turterebes és Szatmár megyéből Avasújváros meg Kőszegremete. Északi határvonalát nem tudom pontosan meghatározni, de azt tudom, hogy Beregben Macsolán és Gecsén még jól megvan. Legtipikusabb helyek e jelenség tekintetében a Tiszaháton Kisar és Badaló, az ugocsai nyelvjárásban Bábonny és (Szatmárból) Avasújváros. (L. a nyelvjárási térképet MNy. XXV, 14.)

De lássuk most magát a jelenséget és a benne található törvényszerűséget.

I. Egy szó határán belül, akár a tiszaháti és ugocsai, akár a szamosháti nyelvjárást tekintjük, csak

¹ L. még BALASSA újabb nyelvjárási térképét SIMONYI, A magyar nyelv 2. kiadásában.

elvértve fordul elő magánhangzó-kivetés. Az érintkező magánhangzók közt ugyanis ilyen helyzetben az átmenő kapcsokból hiatustöltő mássalhangzók fejlődnek ki; a labialis magánhangzók után leginkább *v*: *januvár*, *februvár*, *Nóvvé*, *jezsovita*; az *a* hang után *h*: *kalahuz*, *kanahán*; az *i* hang szomszédságában *j*: *díjőy*, *íjam cintoúrijom*, *kolédijom*, *nékiyek*, *óudencija*. Egyszerű elisio van a *cocilista* v. *cocálista* meg az *óudencija* szóban. Az ilyenféle elisio a nyugati nyelvjárásokban gyakoribb (vö. BEKE, A pápavidéki nyelvjárás 11; CSAPODI, Szótagösszevonások a nyugati nyelvjárásban: MNy. V, 321). Egyéb elisióval kombinálva a *tok* (*tudok*), *tom* (*tudom*), *tod* (*tudod*), *lám* (*lássam*), *né'm* (*nézzem*) szavakban. Minőségi változással: *kéne* (*kellene*), *mék* (*melyik*), *métek* (*melyitek*), *mékőütők* (*melyikötők*). A hozzátartozást jelentő *-i* képző előtt a rövid *a* és *e* hang rendszerint kiesik: *remeti* (*remetei*), *pórcsálmi* (*porcsalmi*), *peleski* (*peleskei*), *ricsi* (*ricsei*), *krassi* (*krassai*). Mint TÖRÖS BÉLA és SZEMKŐ ALADÁR tanulmányaiból látom, Beregben és Abaújban is megvan ez az elisio (TÖRÖS, A beregszászi nyelvjárás 14; SZEMKŐ, Egy abaujmegyei özö nyelvjárás NyF. XIII, 36).

II. Két szó érintkező határán (ideszámitva az összetett szókat is) a két érintkező magánhangzó egyike, nyelvjárásunkban az első magánhangzó, gyakran kiesik. A folyamatos beszédben (pl. mesemondás) ritkán, verses szövegben alig fordul elő. Az élénk párbeszédben meg az indulatos beszédben van igazi helye a magánhangzó-kivetésnek.

A) Ha az érintkező magánhangzók sorrendje ez: rövid magánhangzó (rendszerint *a*, *e* és *i*) + akár rövid, akár hosszú magánhangzó, akkor az alább felsorolt esetekben az első rövid hangzó (*a*, *e*, *i*) rendszerint kiesik.

a) A rövid *a* és *e* hang kivetése rendszeresnek mondható:

1. a személyragokban. Még pedig: α) igei személyragokban: gondojj' a Jézus (Kisar), járij' a szél it kinn (Kömörő), kinyitott' a kaput (Badaló), vegy' el útet (Nagypalád), mektett' ú mán a tempóuját (Kispalád), Ijés tutt' a járást (Nagyhodos), êfutn' innét, h' idejönne (Turterebes), csak jeget ne adn' az Isten! (Kisbábony), êkeszt' it mé'rni (Kőszegremete). A Szamoshátról: Tuggy' az Isten! Látt' a nyavaja! Ot let voun' ú. Embér kén' oda — β) birtokos személyragokban: pipáj' is van (Kisar), az Anti báttý' udvárábá (Botpalád), a pántlika hejj' ot van a nyakábá (Avasújváros), útüll' is éveszem (Kisbábony). A Szamoshátról: utánn' esett.

2. a *-ba*, *-be*; *-ra*, *-re* ragban: ebb' a szük üdőübe (Kömörő), mib' ásztassam? (Nagypalád), abb' az időükörba (Nagypalád), abb' igyekezz (Badaló), jóváb' é'gett (Botpalád), l'ereszted a kezemb', osz le is veszem egy bajjá (Adorján), abb' a dúlt

é'ledbe (Ricse, Csaholc), fűb' ütte ('főbe ütötte' Mezőgecse), agyba fűb' ütném (Mezőgecse), itt ebb' e kërbe veszett el a lábom (Adorján), nem let vóum m' ár' időű ('már arra' Botpalád) a főüdr' estem (Mezőgecse), mikö mi kapájuk másogyár', úk ésöüjé're kapáják (Kőszegremete). A Szamoshátról: Mai segr' estem ('majd seggre estem'), ér' is töüccsél'.

3. a *-va*, *-ve* határozó igenév-képzőben: nyitv' itt' az aítóú? (Mezőgecse).

4. a *be-*, *le-*, *bele-* meg az *össze-* és *viszsa-* igekötőkben: huz b' aszt a házaitóut ('húzd be' Nagypalád), b' ugrottam (Badaló, Macsola, Mezőgecse, Szamoshát), b'átya ('beágyta, szerün elteregette' Badaló); l'ereszted (Adorján); bel'akasztyuk a hãrgot (Adorján); össz'allott, minygy' össz'estem én (Mezőgecse), vissz'ugrott (Badaló), bel'esett a tengerbe (Kishodos).

5. az *ide*, *oda* és *szinte* határozószókban: id'aggya ú aszt (Szamoshát); még od' is kē mēnni (Nagyar), od' is adot neki eggyet (Kisar), od'ér estig (Nagypalád), od' adnám eszt a bornyót a lő áraér (Badaló); a fijam is szint' ot vóut (Kőszegremete).

6. a *ha*, *de*, *se* kötőszókban: éfutn' innét, h' idejönne (Turtérebés), éhörták vóu, h' ot nem löt vóun (Botpalád), étöröm, h' é nē viszi ('ha el nem viszi' Ávasújváros), emēnnél, h' ú ithū vóuna (Kömörő); d' éhatta ('de elhagyta' Nagygar); még estét s' érhet él (Adorján).

7. a következő egyéb esetekben: a fen' egye meg (Ávasújváros), Benk' úr ('Benke úr' Mezőgecse), Vãrg' Andris ('Varga Andris' Kisbábony), töütyf' alá (Kisar), gub' ujjã ('guba ujjã'), báb'asszony, rest'ajja ('rosta alja' Kisbábony), gyer' a lipityánkãval ('lapãttal') ide (egyébkor: *gyere* Botpalád).

b) A rövid *i* hang kivetését a következő esetekben tapasztaltam:

1. A *ki*, *aki*, *mi* és *mennyi* névmásokban: K' az Istē látta? K' a tömlöc tuggya? (Mezőgecse, Szamoshát), ak' a pap csürinē vóut kazã, hát nem é'gett é (Botpalád), ak' a lovakad gyóugyē'totta (Nagyhodos), ak' eszt a templomokocs csinãta (Nagyhodos); m' af fene lēt? (Szamoshát), m' a nyavajãnak? (Kishodos), m' any nyavaja van a fejedenn? (Egri, Szamoshát); menny' épusztút! (Botpalád).

2. A *ki*, *neki* igekötőkben: mikor én k'ugrottam az abla-konn, akkor ú b'ugrott az aítóunn (Mezőgecse), 'gye k' a fene! ('egye ki a f.' Kisbábony és Szamoshát), cok' onnē, te! ('coki' Szamoshát), k'ül a togbó félig (Badaló), nek'esett az aítóunak (Mezőgecse), k'ütöm a szemed (Szamoshát).

3. a főnévi igenév *-ni* képzőjében: Le kē tenn' oda nē (Ávasújváros), ki nem bír fűln' ez a gaz belöülle, h' ijen naty ké'vé'ket köttök (Ávasújváros).

4. a hozzátartozást jelentő *-i* képzőben: álmás' ut, palád' ut, Csür' uram.

c) A rövid *u* hang kivetését egyetlen egy esetben tapasztaltam: ez a fij' itt előüttem botörkázik (Avasújárós).

B) Hosszú magánhangzó kivetését egy másik magánhangzó előtt nyelvterületünkön nagyon ritkán tapasztaltam: nem let vóum m'âr' időü ('már arra i.'), mnygy' összetörlek! ('mingyá < mindjárt' Szamoshat). Úgy látszik, ez esetben a palóc nyelvjárás is, mint a mienk, az első magánhangzót veti ki: hozz'állnak (Ny. I. XX, 7.), szöll'ally (BARTHA, A palóc nyelvjárás 32). Hasonlóképp Göcsejben: tisztart' úr, tisztelend' úr, j'éccakát (Nyr. XIII, 310). Csíkszentdomokoson is: Szab' Albert, Kurk' Ignác ('Kurkó') (NyF. IX. 23). Viszont Szatmárnémetiben így ejtik: jó'ccakát, Debrecenben is (NyF. XXVI, 7), Petőfinél: jó'jszakát, jó'karat, rá'dásul.

III. Legfeltűnőbb az az eset, mikor hangsúlyos szótag magánhangzója szenved elisiót. Ez esetben a kiesett magánhangzó hangsúlyát a következő szótag veszi át: K'ül· a togbô fé·lig· L'e·reszted a ke·zemb', osz le· is ve·szem egy baj·jâ. Mikor én k'ug·rottam az ab·lakonn, akkor ű b'ug·rott az aj·tóunn. K'ü·töm a sze·med! M'any· nyavaja van a fejedenn? M' af·fene lêt? K' az· Istê látta? K' a·tömlöc tuggya?

Hiatus nélkül is vész el néha magánhangzó: 'gye k' a fene! 'kassztóufa! 'kasszanak fél!

Elisio's alakban megállapodott szóalakok: *accide, hoccide* (még rövidebben: *acci, hoccí*).

A hiatus egy hanggá olvadt a *tés* (< *te is*) szóban.

*

Rámutatok egypár olyan esetre, melyben magánhangzós szókezdet előtt sem vetődik ki a rövid magánhangzó. Így pl. a *ne* tiltó szó magánhangzója soha sem vész el (*ne örülj* helyett soha sem mondják *n' örülj*). A jelen idejű egyes 3. személyű tárgyas személyrag *-i* hangja soha sem szenved elisiót. Nem vész el a személynevek kicsinyítő *-i* képzője sem (*Feri, Gyuri, Zsuzsi, Kati*). Az *ü* hang is kivétel az elisio alól. Nincs elisio a következő egytagú szókban sem: *fa, ma, na* meg a *te, mi, ti* személynévmásokban. A többtagú *a, e* végű főnevek közt is azokban van inkább, amelyeknek használata nagyon közönséges, nagyon gyakori. Általános szabályul azt lehetne felállítani, hogy csak olyan esetben történik elisio, ha miatta az érthetőség nem forog veszélyben.

*

Az elisio földrajzi elterjedését a magyar nyelvterületen nehéz pontosan megállapítani. Azt azonban nyelvjárástanulmányaink szűkszavú adataiból is láthatjuk,

hogyan meglehetősen nagy területen ismeretes. Megvan a palócság igazi fészkeiben: *csuháj* (*csuhaujj*), *kütöm* (*kiütöm*), *lűsz* (*leűlsz*), *bütöm* (*beütöm*), *hèrütöm* (*helyeütöm*), *k'óttad-e* (*kioldtad-e*), *l'öte* (*leölte*), *bádzottál-e* (*beágyzottál-e*), *belártya* (*beleártja*), *sz'öll'ally* (*szöllőalj*) (BARTHA JÓZSEF, A palóc nyelvjárás 32–3); a gömöri tájszólásban: *szokny'ing*, *kurv'anyád* (ALBERT JÁNOS: Nyr. XVIII, 454); a nyitra-vidéki palóc nyelvjárásban: *icak' is* (*éjszaka is*), *báb'asszony*, *konyh'ajtó*, *hozz'állnak*, *h' onnan fú* (*ha onnan*), *bel'akad* (SZÜCS ISTVÁN: NyF. XX, 7); Zilah vidékén: *gazd'asszony id'adja* (LÁSZLÓ GÉZA: Nyr. XXVII, 496); Abaújban: *Varg' Estók*, *kassi* (SZEMKŐ ALADÁR: NyF. XIII, 36). Beregben: *báb'asszony*, *búcsi* (*búcsui*), *barkaszi*, *Lónyi*, *Baranyi* (TÖRÖS BÉLA, A beregszászi nyelvjárás 14); Debrecenben: *jó'ccakát*, *rádás*, *tuttár' adni*, *gazduram* (OLÁH GÁBOR: NyF. XXVI, 7); Göcsejben: *szobajtú*, *jéccakát*, *fenyalla*, *tisztartúr*, *tisztelendúr* (KARDOS ALBERT: Nyr. XIII, 310); Pápa vidékén: *uccajtó*, *istállajtó*, *odállit* (BEKE ÖDÖN: NyF. XVII, 11); Szegeden: *rádás*, *báb'asszony* (NÉGYESY LÁSZLÓ: Nyr. XV, 359); Erdélyben Tordán: *gazdasszan*, *uccajtó*, *mostohapja*, *mostohanynya*, *kamarispán*, *agygyide*, *haggyuél magát* (*adja ide*, *haggya el*) (VISKI KÁROLY: NyF. XXXII, 21); Csíkszentdomokoson: *kecskolló* (*kecskeolló*), *Szab' Albert* (*Szabó A.*) (SZABÓ DEZSŐ: NyF. IX, 23); Nagybaconban: *gazduram*, *pajtajtó* (KONSZA SAMU: NyF. LXXV, 9); a Dunántúl: *ifj'asszony*, *od'adnám*, *utcz'ajtó*, *jó'karat* stb. (VASS JÓZSEF: MNyelvészet V, 100).

*

Ami az elisióknak nyelvünkben való múltját illeti, adataink, — amennyire megállapíthattam, — a XVI. századig nyúlnak vissza. A Teleki-kódexben bizonyára elisiós alak a *pártöv* (ezüst partőveket 92), mert Ilosvainál is előfordul (Szablaiai partűre köttötte vala. NS 5, RMK. IV, 315). Egy 1545-ből való fiádfalvi levélben ezt olvassuk: *annazzoni* (= Anna asszony), *annazzonjnak* (MNY. XXIV, 216). A *gazdasszony* szavunk mai elisiós formájában már a XVI. század végén el lehetett terjedve. A NySz. már így idézi Calepinus 1592-iki kiadásából. (Az 1585-iki kiadásban még *gazdaasszony*.) Szenczi Molnár Albertnél: „Hera. *Az Iuno*. Item *Gazda/3fzony*. | Komaf3fzony, *Commater*.” MOLNÁR nyelvtana már tudatosan is megállapítja nyelvünkben az elisió meglétét, még pedig a tárgyas személyrag magánhangzójának elisióját is: „Fogadgy' Isten *pro* fogadgya Isten. | Nem t'om mince hijác, *nescio quomodo vocetur*, *pro* Nem tudom, *non scio*.” (CorpGr. 286). Káldi György bibliafordításában ilyen elisiós alakokat találunk: *tudn'illik* (Genesis 2. r.: 25. v.), *a/3fzony'-állat* (Gen. 34: 1), P á z m á n y n á l: *hál-adás*